

KRESELLEŐME VE MEDENİYETLERARASI DİYALOG*

Ejder OKUMUŐ**

GLOBALIZATION AND INTERCIVILIZATIONAL DIALOGUE

Intercivilizational dialogue is a phenomenon connected with globalization which is an important reality of our time. Clearly the processes of globalization have brought the world's religious and cultural communities into encounter in ways never experienced in the past, so globalization is a fundamental factor for dialogue efforts.

The aim of this article is to make an attempt at understanding intercivilizational dialogue in the context of globalization. his study rests on the fundamental assumption that in spite of some negative dimensions of globalization and some distrustful attitudes of modern West, dialogue and communication among civilizations as equal partners might take place.

In this article firstly, some relevant subjects and secondly, some suggestions for globalization and intercivilizational dialogue are presented.

1. GİRİŞ

Diyalog (insanlararası, gruplararası, toplumlararası, devletlararası, dinlerarası, kültürlerarası ve medeniyetlerarası diyalog), günümüz dünyasının önemli bir gerçeği olan küreselleşme ile yakından ilişkili olarak daha sık gündeme gelen ve varlık gösteren bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme, diyalogun, diyalog çalışmalarının ihyasında bir bakıma temel etken olmaktadır. Küreselleşme ile birlikte, özellikle de küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı diyalog beklentileri, diyalog sesleri artmakta, diyalog çalışmaları çoğalıp hızlanmaktadır.

Diyalogda küreselleşme önemli bir boyuttur. Diyalog, bugün sosyolojinin önemli konularından birini teşkil eden, hatta sosyolojinin de kendisine konu olduğu küreselleşmenin bir yönüyle zorunlu sonuçlarından veya önemli maddelerinden

* Bu makale, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 8 Mayıs 2001 tarihinde düzenlenen "Diyalog ve Barış" konulu panelde yapılan konuŐmanın geniŐletilmiŐ biğimidir.

** Yrd. Doç. Dr. , Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ejderokumus@hotmail.com

biridir. Veya denilebilir ki diyalog, adeta küreselleşme ile bir paralellik göstermektedir.¹

Huntington'un çatışma teziyle üzerinde ciddi tartışmalar yaşanan medeniyetlerarası çatışma veya diyalog, 11 Eylül 2001 İkiz Kulelere uçakla çarpılması olayıyla hızlı bir biçimde tekrar çeşitli tartışma ve gündemlerin konusu haline gelmiş ve son olarak da 11 Eylül'le ve onunla ilişkili olarak ABD'nin terörle mücadele adı altında Afganistan operasyonu, muhtemel Irak operasyonu, İran ve Kuzey Kore'ye yönelik tutumu, Filistin-İsrail çatışmaları gibi olaylarla bağlantılı bir şekilde Türkiye Dış İşleri Bakanlığının öncülüğünde İstanbul'da AB-İKÖ Ortak Formu adı altında yapılan medeniyetler buluşması veya medeniyetlerarası diyalog toplantısı vesilesiyle en önemli gündem maddelerinden biri olarak yerini almıştır.

Görüldüğü gibi medeniyetlerarası diyalog, önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada küreselleşme ve medeniyetlerarası diyaloga ilişkin ilk olarak tespitlerde, ardından da önerilerde bulunmaya çalışılacaktır.

Bu bağlamda konunun ve konuyu ele alış biçiminin anlaşılmasına katkıda bulunması açısından bir başlangıç noktası olarak öncelikle medeniyet, diyalog ve küreselleşme terimlerinin kısaca anlamları üzerinde durulacak ve bunun ardından küreselleşme çerçevesinde medeniyetlerarası diyaloga ilgili bazı gözlem ve tespitlerle öneriler ortaya konulacaktır.

1. 1. MEDENİYET

Kökeninde yerleşme ve din edinme gibi anlamlara sahip bulunan ve şehir demek olan medîne'den türemiş olup kelime anlamı itibarıyla şehirlilik, şehirleşmek, yerleşik hayat tarzını benimsemek anlamına gelen *medeniyet*, Batı dillerindeki civilization'un karşılığı olarak kullanılmakta olup, medeniyetler çatışması tezinin sahibi Samuel P. Huntington'un ifadesiyle "hem dil, tarih, din, âdetler, müesseseler gibi ortak objektif unsurlar vasıtasıyla ve hem de insanların sübjektif olarak kendi kendilerini teşhis etmeleri suretiyle târif edilir. " Bir medeniyet, insanların kendilerini diğer türlerden ayıran yönünden başka sahip oldukları en yüksek kültürel gruplaşma ve en geniş kültürel kimlik düzeyidir. İnsanın mensubu bulunduğu medeniyet, onunla kendisini kuvvetle teşhis ettiği en geniş kimlik seviyesidir.²

"Büyük bir medeniyetten söz ederken, herşeyden çok bilinçli bir şekilde işlenmiş bütün bir beşerî mirası kastederiz; halk âdetleri veya sosyolojik veriler, ikinci planda kalır. Herhangi bir kültürle ilgili bir çalışmada, elbette entellektüel, ekonomik, sanatsal, toplumsal, siyasî tezahürlerin hepsi yerlerini alırlar; yönetici sınıfların, rençber köylülerin, şehirli sanatkârların, göçebe toplulukların hepsinin, o medeniyeti yorumlarken hesaba katılması gerekir. Fakat belli bir medeniyeti incelerken, öncelikle kültürün en ayırıcı tezahürleriyle; yani kültürün kendi zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleşen dönüşümleri açısından en ilgi çekici ve beşerî açıdan en manidar olan tezahürleriyle ilgileniriz; bir kültürün diğer, formlarından farklılaşma açısından da en ilginç ve en manidar tezahürleridir bunlar. Bu, en azından tarihin büyük bölü-

¹ Mehmet Aydın, "Din ve Gelecek Muhayyilesi", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 204

² Samuel P. Huntington, "Medeniyetler Çatışması mı?", Çev. Mustafa Çalık, Türkiye Günlüğü, Sayı: 23, Yaz 1993, ss. 252-259

mü boyunca, sanatsal, felsefî, ilmî hayat, dinî ve siyasî kurumlar, genelde, nüfusun münevver kesiminin fikrî etkinliklerinin tamamı anlamına gelmiştir. Büyük medeniyetleri çoklukla kültürün bu tezahürlerine göre birbirinden ayırırız. Ve bu tezahürler, uzun vadede, onların nadiren farkında olan sıradan insanlar için bile belirleyici olabilirler."³

Medeniyetten bahsederken bir medeniyet (modern Batı medeniyeti) değil medeniyetler olduğu gözardı edilmeyecek hususlardandır.⁴ Belirtmek gerekir ki bugünkü kullanımı itibarıyla medeniyet, çeşitli medeniyetlerin varlığını değil, modernliğin merkezinde yer alan Batı'nın üstünlüğünü ifade etmekte, Batı'yı kendisinin dışındaki "medenî olmayan" veya "ilkel" toplumlardan ayırmaktadır. Görüldüğü üzere "Medeniyet", nesnel, yansız bir kavram değil, normatif, sübjektif bir kavram olup Batı'nın üstünlüğünü açıkça ortaya koyar.⁵ Oysa gerçekte başka medeni medeniyetler de olmuştur ve vardır.

Medeniyet, bazen kıta baz alınarak Asya, Avrupa veya Afrika medeniyetleri; bazen bölge baz alınarak Akdeniz veya Anadolu medeniyetleri; bazen milletler baz alınarak Çin, Hind, Yunan veya Türk medeniyetleri; bazen din baz alınarak İslâm veya Hıristiyan medeniyetleri⁶ biçiminde bir tiplendirmeye tâbi tutulabilmektedir.⁷

Esasen medeniyet, Immanuel Wallerstein'in belirttiği gibi sosyal bilimler literatüründe çok yaygın bir terim değildir. "Kavram 1914 öncesi antropoloji metinlerinde revaçtaydı, varsayımsal bir evrimci ardışıklığın son terimi olarak: İnsanlık vahşilikten barbarlığa, barbarlıktan medeniyete geçiyordu." Bu kullanımda, medeniyet, Batı için kullanılan tekil bir isimdi. Medeniyet bir terim olarak sadece nesebi gayr-i sahih oryantalizm alanında gelişti. Oryantalizm, kesin olarak Çin, Hind, Osmanlı, Arap-İslâm dünyası gibi diğer medeniyetlerin incelenmesi şeklinde anlaşılır oldu.⁸

Kültürle medeniyet arasındaki ince ayrımı da hatırlamak yerinde olacaktır. Kültür, medeniyete göre daha özel bir anlam içeriğine sahiptir.⁹ Medeniyet, farklı kültürlere sahip topluluk veya toplumların ortak paydası olmaktadır. Yani medeniyet, pek çok topluluk, toplum, devlet ve kültürü içine alan bir isimlendirmedir.

1. 2. DİYALOG

Diyalog kavramına gelince, diyalog, kelime olarak, karşılıklı konuşma, iki veya daha fazla kişinin karşılıklı konuşması; geniş anlamda ise farklı toplum, millet, kültür, din ve medeniyete ait olan insanların, insanî ölçüler içerisinde birbirleriyle konuşmak ve birbirlerini tanımak yoluyla problemlerini çözmeye¹⁰ ve ortak noktalar üzerinde

³ M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Alp Eker ve Diğerleri, c. 1, İz Yay. , İstanbul 1995, s. 25

⁴ Immanuel Wallerstein, "Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde?", *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, 3. bs. , Vadi Yay. , Ankara 2000; Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, Haz. Rıza Kardeş, MEBY. , İstanbul 1992, s. 237

⁵ Bkz. Nöbert Elias, *The History of Manners, The Civilizing Process*, c. 1, Panteon Books, New York 1978

⁶ Z. Gökalp'e göre bir İslâm Medeniyeti veya bir Hıristiyan Medeniyeti olmaz ve yoktur. Batı Medeniyeti Hıristiyan Medeniyeti, Doğu Medeniyeti de İslâm Medeniyeti değildir. Çünkü hiç bir medeniyet hiç bir dine bağlanamaz; din ile medeniyet birbirinden ayrı şeylerdir. (Bkz. Z. Gökalp, age., ss. 239-240)

⁷ Zeki Aslantürk-Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İfav Yay. , İstanbul 1999, s. 204

⁸ I. Wallerstein, "a. g. m. ", ss. 252-259

⁹ Bkz. Z. Gökalp, age., ss. 236-237, 297, 307; Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, MEB. , İstanbul 1976

¹⁰ Mehmet S. Aydın, "Değerlendirme", *Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. , İstanbul, 1998, s. 203

anlaşmaya¹¹ çalışmaları demektir.¹² Bu durumda medeniyetlerarası diyalog, farklı medeniyetlerin, medenî ölçü ve ölçütler dahilinde birbirleriyle karşılıklı konuşup tanışma ve anlaşma çabalarını ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi diyalog, tecrübe, görüş ve değişik bakış açılarının karşılıklı alışverişleri olup insanların, medeniyetlerin, dinlerin, kültürlerin, toplumların veya devletlerin birbirlerinin sahip olduğu değerlere, problemleri çözme yöntemlerine, ilişkileri düzenleme ve örgütleme biçimlerine ilgi göstermeye dayanır. Diyalog, bir bakıma farklı kültür veya medeniyetlere sahip insanların ürettiği çözümlerin bir mübadelesi olmaktadır.¹³

1. 3. KÜRESELLEŞME

Modernitenin sonucu olarak kabul edilmese bile moderniteyle sıkı ilişkileri bulunan¹⁴ küreselleşme veya globalizasyon, en geniş anlamda sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik vb. alanlarda dünyaçapındalaşma süreci, bütün dünya insanların tek bir sosyal üniteye yaşamaya başlamalarını sağlayan süreç, ¹⁵ dünya çapında tek bir sosyo-kültürel sisteme neden olan süreç, başka bir ifadeyle dünyanın bir bütün olarak küçültülmesi¹⁶ süreci anlamına gelmektedir. Küreselleşme, kendi konsepti içerisinde ele alındığı zaman, bugün dominant medeniyet ve kültür olarak Batı'nın sahip olduğu gelişmişlik düzeyine Batı dışı toplumların da gelebilmeleri için dahil olmaları gereken modernleşme çizgisinde Batılı değerler ve zihniyetin damgasını vurduğu dünya piyasasına entegre olma sürecini ifade etmektedir. Belirtmelidir ki bu, küreselleşmenin, hep bu şekilde Batı'nın kontrolünde olacağı anlamına da gelmez. Nitekim daha şimdiden işin boyutları değişmeye başlamıştır.

Globalleşme bağlamında bir global ekonomi, bir global bilim ve teknoloji sistemi, global kültür ve hatta belki bir global politikadan bahsetmek mümkündür. Başka bir ifadeyle denilebilir ki global ekonomi, global bilim ve teknoloji sistemi, global kültür ve hatta belki global politika, globalizasyon süreci veya olgusunun en yaygın görünümüdürler.¹⁷

Küreselleşme, bazen dünya toplumlarının birbirlerine benzeme süreçlerini ve buna bağlı olarak tek bir küresel kültürün ortaya çıkışını; bazen de toplumların, toplulukların, kimliklerin farklılıklarını ifade etme ve tanımlama sürecini belirtmede kullanılabilir. Esasen küreselleşme, her iki durumu da kapsamına almaktadır. Yani küreselleşme, simultane olarak hem homojenliği hem heterojenliği, hem globalliği hem lokalliği, hem dünyaçapındalığı hem yerelliği, hem evrenselliği hem özgüllüğü/özelliği ifade etmektedir. Bu anlamda globalleşme sürecini, Roland Robertson'a

¹¹ Bekir Karlığa, "Açılış Konuşması", Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. , İstanbul 1998, s. 14

¹² Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1993, s. 45

¹³ Tank Beşiri, "Doğu ve Batı Arasında Kültürel İlişkiler Çerçevesinde", *Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998* Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 147

¹⁴ Ronald Robertson, "Glokalleşme: Zaman-Mekan ve Homojenlik-Heterojenlik", *Çev. Yasin Aktay-Abdullah Topçuoğlu, Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm*, Der. A. Topçuoğlu-Y. Aktay, Vadi Yay. , Ankara 1996, s. 116

¹⁵ Peter Beyer, "Globalization", <http://aix1.uottawa.ca/pbeyer/globalization.htm>, 2002

¹⁶ "Aynı m. ", s. 127. Çeşitli küreselleşme tanımları için bkz. Abid b. Muhammed es-Süfyânî, *el-Avlemeve Hasâisu Dâri'l-İslam ve Dâri'l-Küjfr*, Dâru'l-Fâdile, Riyad 2000, ss. 17-33

¹⁷ Bkz. Aqueil Ahmad, "Globalization And The Developing Countries, With Especial Reference To Cuba", <http://globalization.icaap.org/content/v1.1/aqueilahmad.html>, 2001

göre, kendisinin Japonca *dochakuka* kelimesinden türettiği glokalleşme (küyerelleşme) sözcüğü, daha iyi bir biçimde ifade etmektedir.¹⁸ Bu bağlamda globalizasyonun çifte boyutunun olduğu, yani globalleşmede globale lokalin, evrensel ile özelin içiçe geçtiği söylenebilir.

2. KÜRESELLEŞME VE DİYALOG

2. 1. KÜRESELLEŞMENİN BOYUTLARI

"Küreselleşme, öncelikle her toplumu Dünya piyasasına entegre etmenin amaçlandığı, yapısal düzenleme planlarıyla biçimlenmiş olan bir modernleşmenin ürünüdür. Bu, kendisini Aydınlanma felsefesinden kaynaklanan modernleşmenin bunalımına bir tür yanıt olarak sunan modernleşmedir. Fakat getirdiği yanıt sadece piyasa ekonomisinin köklü bir biçimde özkerleştirilmesine, sermayenin finanslaştırılmasına ve paralel olarak tekno-bilimin gizli tırmanışına dayanmaktadır.¹⁹

Denilebilir ki küreselleşme sürecinin ekseninde modernleşmeyle birlikte oluşan ve önce insan süjesini, sonra sanayileşmeyle kendisini tanımlayan ve nihayet bunları demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi gibi sosyo-politik fenomenlerle perçinleyen seküler Batı medeniyeti bulunmaktadır.²⁰

Adına küreselleşme denen süreç veya fenomen, ayrıcalıkların ve mahrumiyetlerin, servetin ve yoksulluğun, kaynakların ve acizliğin, gücün ve zaafın, özgürlük ve kısıtlamanın yeniden dağıtımında yankılanır. Bugün tanık olunan şey, dünya çapında bir yeniden tabakalaşma ve yeniden bir hiyerarşik yapılanmadır.²¹

Piyasaların ve enformasyonun küreselleşmesinin hız verdiği ve bir zorunluluk olarak getirdiği sözde egemenlikler, toprak bölünmeleri ve kimlikler arası ayrımlar, eşit partnerler arasındaki çeşitliliği yansıtmamaktadır. Bazılarının özgür seçimi ötekilerin kaderi olmaktadır. Bu ötekiler, sayısal yönden sürekli olarak arttığı ve umutsuzluk içinde boğulduğu için, bir tür *küyerelleşmeden* (glocalization) bahsetmek yerinde olacaktır. Globalleşme denilen süreç, lokalleşme denilen süreci de beraberinde getirmektedir. Küyerelleşme (glokalleşme), Ronald Robertson'un küreselleşme ve yerelleşme yönündeki baskılar arasında var olan kopmaz birliği açığa vuran bir ifadelendirmesidir.²² Bu durumda Robertson, küreselleşmenin yerelleşme ile birlikte bulunması durumunu küreselin yerelleşmesi ve yerelin küreselleşmesi süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan *küyerel bir durum* (glocal) olarak nitelemektedir.²³ Bu anlamda küresel-yerel etkileşiminin, modernite içinde ayrıcalıklı bir epistemik ve normatif konumda olan ulusal düzeyi ve bununla ilişkili olarak ulusal toplum, ulus devlet, yerel egemenlik, yerel kimlik, yerel ekonomi gibi kavramları belli bir meşrûiyet kirziyle karşı karşıya getirmesi önemlidir. İşte burada küreselleşme bir muğlaklık durumunu

¹⁸Roland Robertson, "Comments on the "Global Triad" and "Glocalization"", <http://www.kokugakuin.ac.jp/~jcc/wp/global/15robertson.html>, 2001; R. Robertson, "Glokalleşme: Zaman-Mekan ve Homojenlik-Heterojenlik", ss. 113-138

¹⁹ Alain De Benoist, "Küreselleşmenin Gerçek Yüzü", Doğudan Batıdan Uluslararası Konferanslar Dizisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay. , İstanbul 1998, s. 202

²⁰ Mustafa Aydın, "Küreselleşme, Kültürcülük ve Din", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 123

²¹ Zygmunt Bauman, *Küreselleşme*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay. , İstanbul 1999, s. 81

²² A. e. , ss. 81-82

²³ R. Robertson, "Glokalleşme: Zaman-Mekan ve Homojenlik-Heterojenlik", ss. 118-121

simgelemektedir: *Küyerellikle* birlikte toplumsal ilişkilerin milli zaman ve mekan içinde kurulmuşluğunun, yani modernlik projesinin krizi ve aynı zamanda bu krizi aşacak mekanizmaların ne olacağı üzerinde hem yerel hem de küresel ilişkilerde bir uzlaşmanın olmaması.²⁴ Esasen olaya biraz yakından bakıldığında, küreselleşmenin, yerellik veya özgünlük bağlamında bir takım sorunlara yol açmakla birlikte lokal olanı da belirlediği, lokalleşmenin küreselleşmeyle birlikte yeniden oluştuğu veya oluşur hale geldiği görülebilir. Bu durumda denilebilir ki küreselleşme sürecinin bir sonucu olarak dünya, homojenizasyon ve hegemonizasyona girmekte; homojenleşmekte ve hegemonyalaşmaktadır;²⁵ globalleşme, dünya çapında sadece kültürün, sosyal yapının vs. belli bir homojenizasyonuna yol açmakla kalmamakta, aynı zamanda heterojenizasyona yol açarak sosyal, kültürel vs. farklılıklar meydana getirebilmek için yeni bir takım şartlar oluşturmaktadır.²⁶ Küreselleşme, ayrıca homojenleştirme yoluyla dünya çapında belli üst kesimlerin kültürel melezleşmelerine de vesile olmaktadır. Fakat küreselleşmenin, yerellik veya yereller açısından bir takım olumsuzluklar taşıdığı da gözardı edilmemekte, tartışılmaktadır.

Küresellerin kültürel melezleşmesi yaratıcı, özgürleştirici bir deneyim olabilir; ama küreselleşmeye ayak uyduramayan yahut küreselleşmenin ayak uydurmadığı yereller için bunun anlamı kültürel güçsüzleşme, dünyadan kopma, medeniyetlerden uzaklaşma olabilmektedir.²⁷

Zaman-mekan kenetlenmesi getiren, insanların zaman ve mekan algılarını değiştiren küreselleşme sürecinde, küresellik ve yerellik, karşıt değerler, aynı şekilde en önemli değerler, en sıcak kucaklanan ya da itilen ve hayat düşlerinin, kâbuslarının ve mücadelelerinin tam ortasına yerleştirilen değerler olma özelliği kazanabilmektedir.²⁸

Küreselleşmeyle birlikte bazıları eksiksiz ve gerçek anlamda küresel hale gelirken bazıları yerelликlerine saplanıp kalabilmektedir. Bauman'ın dediği gibi sahneyi düzenleyen de hayat oyununun kurallarını koyanın da bu küreseller olduğu bir dünyada sorunu küreselleşmeyi isteyip istememek olarak formüle etmek de pek mümkün görünmemektedir. Küreselleşmiş bir dünyada yerel sınırlara hapsolmek, küreselleşmeye rağmen yerel kalacağım demek, küreselleşmenin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmamakta, tersine ona hizmet edebilmekte, onun olumsuzluklarını besleyebilmektedir. Bu anlamda küreselleşmiş bir dünyada yerel kalmak toplumsal sefaletin ve geriliğin bir göstergesi olmaktadır. Yerel varoluşun getirdiği sıkıntılar yetmezmiş gibi, kamusal mekanlar yerelleşmiş hayatın menzili dışına çıkabilmekte, yerel birimler anlam yaratma ya da anlam müzakere etme kapasitelerini yitirebilmekte ve giderek daha fazla bir biçimde kendi denetimleri dışındaki anlamlandırma ve yorumlama eylemlerine bağımlı hale gelebilmektedir. Küreselleşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçası mekanı giderek bölme, insanları ayırma ve dışlamadır. Önemli bir endişe kaynağı, giderek daha çok küresel ve yurtsuz bir hale gelen elit kesimle geride kalan yerelleşmiş kesim arasındaki tedrici iletişim kopukluğudur.²⁹

²⁴ E. Fuat Keyman- A. Yaşar Sarıbay, "Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam", Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm, Vadi Yay. , Ankara 1998, ss. 9-10

²⁵ A. Mazrui, "Globalization: Homogenization or Hegemonization", The American Journal of Islamic Social Science, c. 15, Sayı: 3, 1998

²⁶ P. Beyer, "Globalization", <http://aix1.uottawa.ca/pbeyer/globalization.htm>, 2002

²⁷ Z. Bauman, age., s. 114

²⁸ A. e. , 136

²⁹ A. e. , ss. 8-9

Kapitalist dünya ekonomisi, ulus-devlet sistemi, askeri dünya düzeni ve uluslararası işbölümü³⁰ gibi boyutlarda etkin bir varlık gösteren küreselleşme, sonuçları zikredildiğinde belki daha iyi anlaşılabilir:

1. Dünya çapında ekonomik eşitsizliklerin trajik artışı: En tepedeki 358 küresel milyarderin toplam servetinin en yoksul kesimden 2. 3 milyar insanın (dünya nüfusunun %45'i) toplam gelirlerine eşit olduğunu gösteren BM'in son İnsani Gelişme Raporu'nun bulgularını yorumlayan Victor Keegan, dünya kaynaklarının mevcut dağılımını yeni bir yol kesip soyma biçimi olarak adlandırmaktadır.³¹

2. Küreselleşme, ulusal devletlerin güçsüzleşmesi ve yerelleşmenin mahkum edilmesine giden yolu açabilmektedir. Esasen küreselleşme, ulusallığı ve yerelliği kaldıramamakta, ancak kendi kontrol ve kapsamında devam ettirmektedir.³²

3. Küreselleşmenin getirdiği zamansal ve mekansal mesafelerin teknolojik iptali, başka bir ifadeyle bütün bir dünyanın tek mekân haline gelişi,³³ insanlık durumunu kutuplaştırma eğilimi de taşımaktadır. Bu belli insanları toprağa bağlı olmaksızın kurtarmakta ve belli topluluk üretici anlamları yurt temelli olmaktan çıkarmakta, öteki insanların barınmayı sürdürdükleri toprağı anlam ve kimlik bahşetme kapasitesinden arındırabilmektedir. Artık bir şey ifade etmeyen mesafelerle birlikte, mesafelerle ayrılmış yerellikler de anlamlarını yitirebilmektedir.

4. Küreselleşme birleştirdiği oranda veya birleştirirken bölebilmektedir de. Küreselleşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçası mekânı giderek bölme, parçalama, insanları ayırma ve dışlamadır. Buna bağlı olarak küreselleşme, farklılıkları tanımadada problemlili olabilmektedir.

5. Küreselleşme ile, bazıları gerçekten küresel hale gelirken, bazıları da yerelliklerine hapsolüp kalmaktadırlar. Giderek daha fazla küresel ve yurtsuz bir hale gelen elit kesimle geride kalan yerelleşmiş kesim arasında gittikçe artan bir iletişim kopukluğu oluşabilmektedir.³⁴

6. Küreselleşmenin önemli sonuçlarından biri de dünyayı büyük bir hapishaneye çevirmesidir. Küreselleşmeyle birlikte dünya, küresellerin rahat ve huzuru için adeta bir hapishaneye dönüşmekte gibidir.

7. Küreselleşmenin dünya toplumlarını etkileyen, yönlendiren, yerellikleri dönüşüme uğratan sonuçlarının gerçekleşmesinde dominant güç Batı'dır. Batı, küreselleşmeyle değerlerini, anlayış ve zihniyetini, medeniyet unsurlarını, kültür unsurlarını diğer toplumlara veya medeniyet mensuplarına tahmil edercesine taşımakta, bütün dünyaya adeta Batı damgası vurmaktadır.

Burada serdedilen sonuçların, küreselleşmenin olumsuzluklarını da kendi içinde taşıdığı görülmektedir.

³⁰ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay. , İstanbul 1994, ss. 67-73. Ayrıca bkz. Malcolm, *Globalization*, 2. bs. , Routledge, London-New York 1996

³¹ Z. Bauman, age., s. 82

³² Bkz. ve krş. Aqueil Ahmad, "Globalization And The Developing Countries, With Especial Reference To Cuba", <http://globalization.icaap.org/content/v1.1/aqueilahmad.html>, 2001

³³ Roland Robertson , "Globalization and Social Modernization: A Note on Japan and Japanese Religion", *Sociological Analysis*, Sayı: 47, 1987, s. 38; Roland Robertson, *Globalization, Social Theory and Global Culture*, Sage Pr. , London 1992, s. 8'dan naklen Fahrettin Altun, "Küreselleşme: Söylem ve Gerçek", *Tezkire*, Sayı: 18, Aralık-Ocak 2000-2001, s. 89

³⁴ Z. Bauman, age., ss. 8-9

Ancak küreselleşmenin dünyaçapındalığının, evrensel dinlere evrensellik özelliklerinden ötürü yayılma, kendini anlatma imkanı verdiği de bir gerçek. Bugün sözü edilen dinî canlanma veya dine dönüş fenomenini küreselleşmeden bağımsız ele almak mümkün görünmemektedir. İster küreselleşmeyi onaylayıcı, isterse reddedici olsun dinsel canlanmayla küreselleşme arasında ilişki ve ilintiler bulunmaktadır.

Ayrıca küreselleşme ile birlikte medeniyetlerin birbirlerini tanımalarının yolunun açılması arasında da olumlu bir ilişki bulunmaktadır. Bu çerçevede denilebilir ki küreselleşme, bir takım olumsuzluklarıyla bir tehdit olabileceği gibi bir fırsat olarak da görülebilmektedir.³⁵

Küreselleşme sürecini yaşayan dünyada medeniyetlerin, "medenîlik" temelinde, dinlerin dinlerarası, insanlararası, dindarlararası, kültürlerarası diyalog sağlama yeteneği veya potansiyeliyle zemini oluşturulabilecek karşılıklı iletişim, anlama, empati ve sempati içerisinde diyalog kurmaları sağlanabilir.

Kaldı ki medeniyetlerarası diyalog, küreselleşmeyle birlikte kaçınılmaz bir biçimde kendini adeta dayatmaktadır. Bu durumda yapılacak şey, bilinçli bir biçimde diyalog çalışmalarını yürütmektir.

2. 2. MEDENİYETLER

Batı'da 18. yüzyılda türetilmiş olan sivilizasyonun karşılığı olarak medeniyetin, 19. yüzyılda Tanzimat'la birlikte Türkçe'ye geçtiğine ve Akif'in işaret ettiği³⁶ gibi çok masum bir yerde durmadığına da işaret etmek gerekmektedir. Bir dönem modernleşme, modernizm, batılılaşma ve rasyonelleşmenin anlam içerikleri yüklenen medeniyet, Batı kültürünün dünya üzerinde egemenlik kurma etiği, yani iktidar-istencinin dışsallaşması olarak genişletilebilecek bir yapıya sahiptir. İktidar istencinin kültürün kurumsallaşması, medeniyet ve akla bu şekilde yaygınlaştırılması, dünyanın sömürgeleştirilmesi olarak da görülebilir.³⁷

Anlaşılmaktadır ki Batı, medeniyet konusunda biz ve ötekiler ayırımından hareket etmekte ve kendini merkeze koyup özne yaparken diğerlerini de nesne olarak telakki etmektedir.³⁸

Küreselleşmede Batı medeniyetinin, özellikle de günümüz itibariyle ABD'nin siyasî, kültürel, ekonomik vb. boyutlarıyla diğer toplumlara yaygınlaştırılması sözkonusu olduğuna göre küreselleşme ile yukarıda işaret ettiğimiz mânâda medeniyet arasında bir paralellik bulunduğu da görmezlikten gelinemez.

Bu noktada "peki öyleyse, medeniyet kavramına kötü mü bakalım veya medeniyet kavramını ret mi edelim?" sorusu anlam kazanmaktadır. Hayır kuşkusuz: Medeniyet, her ne kadar kuşkulu bir takım imalara açık ise de içinde taşıdığı zengin anlam muhtevaları nedeniyle reddedilmesi anlamsız gibi görünmektedir. Tekil olarak medeniyet, kabul edilebilecek bir şey olmamakla birlikte çoğul olarak medeniyetler, medeniyet kavramının olumsuz imaj ve çağrışımlarını gideren bir yapısal özellik arzedebilirler.

³⁵ Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, Çev. Mehmet Küçük, Dost Yay. , Ankara 1995, s. 71

³⁶ Krş. Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, 3. bs. , Adım Yay. , İstanbul 1991, s. 224

³⁷ G. Stauth -B. S. Turner, *Nietzsche'in Dansı*, Çev. Mehmet Küçük, Ark Yay. , Ankara 1995, s. 93

³⁸ Ahmed Davutoğlu, "Medeniyet ve Gelecek Perspektifi", *Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 189

Tıpkı küreselleşme gibi medeniyetler olgusu da sosyolojik anlamda bir gerçeklik olarak vardırırlar ve bu durumda yapılacak olan küreselleşme ve Batı medeniyetinin olumsuzluklarını iyi tespit edip etkisizleştirme çabasına girilerek her halükarda dünya sahnesinde yer almak, yerellikleri ve evrensel değerleri savunmak ve diyaloglar geliştirmektir.

2. 3. ÇATIŞMA VE MEDENİYETLERARASI DİYALOG

S. Huntington'un medeniyetler çatışması tezi, medeniyetlerarası çatışma mı yoksa diyalog mu tartışmalarının yapılmasına sebep olmuştur. 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika'nın İkiz Kulelerine vurulması olayı ile "medeniyetler arasında gerçekten çatışmalar mı çıkacak?" türünden sorular etrafında aynı minvalde çeşitli tartışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir.

Esasen çatışma, ilk insandan bu yana insanoğlunun en çok başvurduğu eylemlerden biri olmuştur. Çatışmasız bir tarih tasavvur etmek maalesef mümkün değildir. Bu bağlamda insanlararası, dinlerarası, kültürlerarası, medeniyetlerarası, gruplararası, milletlerarası, toplumlararası çatışma ve savaşlardan bahsedilebilmektedir. Ancak bu, insanlar arasında diyalog olmadığı, olmayacağı, diyalogdan bahsedilemeyeceği anlamına gelmez. Öncelikle Huntington'un tezini hatırlayalım:

Huntington'a göre, özetle bundan sonraki dünya savaşı medeniyetlerarası bir savaş olacak; medeniyet kimliği, gelecekte gitikçe artan oranda önem kazanacak ve dünya büyük ölçüde belli başlı yedi veya sekiz medeniyet arasındaki etkileşimle şekillenecektir. Geleceğin en önemli mücadeleleri, Batı, Konfüçyüs, Japon, İslâm, Hint, Slav-ortodoks, Latin Amerika ve muhtemelen Afrika'dan oluşan sekiz medeniyetin birini diğerinden ayıran kültürel fay kırıkları boyunca meydana gelecektir. Bunun sebeplerini Huntington altı maddede toplamaktadır:

1. Medeniyetler arasındaki farklılıklar, sadece hakiki değil, aynı zamanda temeldirler de.

2. Gittikçe küçük bir yer haline gelen dünyada farklı medeniyetlerarası etkileşimler yoğunlaşmakta ve bu da medeniyet bilincini ve medeniyetlerin kendi bünyelerindeki müşterekliklerin yanısıra medeniyetler arasındaki ayrılıkların farkedilmesini güçlendirmektedir.

3. Ekonomik modernizasyon ve sosyal değişim süreçleriyle sarsılan yerel kimliklerin yerini fundamentalist olmakla nitelenen dinî hareketler doldurmaktadır.

4. Batı bir yandan gücünün zirvesinde olup diğer toplumları etkisi altına alırken bir yandan da Batı dışı medeniyetler arasında yerel kültürlere ve dine dönüş eğilimi artmaktadır.

5. Kültürel özellik ve farklılıklar ekonomik ve siyasal olanlara nispetle daha daha az değişme kabiliyeti gösterir ve bu kültürel özellik ve farklılıklar, daha kolay çatışma alanlarının doğmasında etkin olmaktadır.

6. Din ve kültürün de temelini teşkil eden unsurlardan olduğu ekonomik bölgecilik güçlenmektedir.

Huntington, bütün bu sebep ve zeminlerden ötürü medeniyetler arasında diyalog değil, çatışmanın egemen olacağını, çeşitli tarihsel veri ve örneklerden hareketle savunmaktadır. Ayrıca O, bu çatışmada asıl müsebbiplerin, Batı dışındaki medeniyetler, özellikle de İslâm ve Konfüçyanizm olduğunun altını çizmektedir. Batı'nın diğer toplum, devlet ve medeniyetlerle ilişkileri noktasında bir strateji geliştirmeye

çalıştığı açıkça belli olan Huntington'a göre medeniyetlerarası savaş, Batı medeniyeti ile geriye kalan medeniyetler arasında cereyan edecektir.

Sözün kısası Huntington'a göre medeniyetler arasındaki farklar ciddî ve önemlidir; medeniyet bilinci artmaktadır. Medeniyetler arasındaki mücadele, egemen küresel mücadele tarzı olarak ideolojik ve diğer mücadele biçimlerinin yerine geçecek; mücadele Batı ile Batı dışı medeniyetler arasında olacak; bu mücadelede de asıl eksen, Batı ile özellikle İslâmî-Konfüçyen devletler arasındaki mücadeleye olacaktır.

Şu da ifade edilmelidir ki Huntington, çatışmaya merkezî ağırlık vermekle birlikte O'na göre uzak olmayan bir gelecekte, evrensel bir medeniyet olmayacak ama bunun yerine her biri başkalarıyla beraber yaşamayı öğrenmek zorunda kalacak farklı medeniyetlerden oluşmuş bir dünya olacaktır.

Fakat Huntington, bu zamana kadar geçecek süre içinde medeniyetlerarası çatışmanın olacağını öngörmekten daha öte bir şey yapmak ister gibi bir üslup kullanmakta, yani çatışmanın olacağını değil, adeta olması gerektiğini söylemekte, bu da böyle bir bakış açısının objektif olmadığını ortaya koymaktadır.

"Huntington'un yazısı, bazı sebeplerden dolayı ve özellikle de zamanlaması itibarıyla provakatif ve tedirgin ediciydi: Soğuk savaşın hemen bitiminde kaleme alınmıştı. Tam da Demir Perdenin çözülüşü küresel harmoni ve barış vizyonları yarattığı sırada makale dünya toplumuna acı veren derin kırılmalara işaret ederek insanların rahatını kaçıyordu. "³⁹

Huntington'un tezine dikkatlice bakıldığında, onun tarih içindeki medeniyet çatışmalarını özenle ve özellikle seçerken medeniyetlerarası diyalog, kaynaşma, müsamaha ve sentez alanlarını yok varsaydığı görülür.⁴⁰

Huntington'un iddiasının aksine bu medeniyetler, Batı medeniyetinin egemenlik alanlarına dahil olmadan önce çok daha müsamahalı ilişkiler içinde bulunuyorlardı. Sözgelimi yaklaşık beş asır aynı hayat alanını paylaşan İslâm medeniyeti ile Ortodoks dünyası 19. yüzyıl Batı medeniyeti egemenliğinin yayılması öncesinde çok daha huzurlu ve barış içinde birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hindistan, İngiliz sömürgeciliğine kadar İslâm ve Hindu medeniyetlerinin çok daha uyumlu ve hoşgörülü bir medeniyet ilişkisine tanık olmuştur. Endülüs, İspanyol barbarlarının yıkımına kadar Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi kültürlerin dinamik bir tarzda alış-verişte buldukları bir medeniyetler bileşkesini asırlar boyu sürdürmüştür.⁴¹

Ayrıca tarihte ve bugün, medeniyetler bünyesi içinde yer alan devlet, toplum ve kültürlerin birbirleriyle savaştıkları da bilinmektedir. "Çin ve Vietnam, Vietnam ve Kamboçya, Kuzey ve Güney Kore, Çin ve Japonya vb. gibi Konfüçyüs inancı etrafında şekillenen devletler arasındaki savaşları dün gibi hatırlıyoruz. Aynı şekilde Ortadoğudaki Arap devletleri arasında sürekli bir çatışma, Cezayir ve Fas, Cezayir ile Libya, İran ile Afganistan vs. arasında büyük gerilimlere ve İran ile Irak, Irak ile Kuveyt arasında savaşlara şahit oluyoruz. Diğer yandan genel anlamda aynı medeniyete mensup Afrika halkları arasında sık sık savaşlar yaşanıyor. "⁴²

³⁹ Fred Dallmayr, "Medeniyetler Çatışmasının Ötesinde", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 69

⁴⁰ Ahmet Davutoğlu, "Fukuyama'dan Huntington'a Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasi Teorinin Pragmatik Kullanımı", Medeniyetler Çatışması, Der. Murat Yılmaz, 3. bs. , Vadi Yay. , Ankara 2000, s. 371

⁴¹ "Aynı m. ", s. 373

⁴² Graham E. Fuller, "Medeniyetler Çatışması", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , s. 61

Esasen savaş ve çatışmaların temeline inildiğinde orada bizzat medeniyetin bulunduğunu söyleyebilmek çok zor görünmektedir. Medeniyetin çatışmanın sebebi veya kaynağı değil, aracı olduğunu, belli insanlar, liderler, güçler veya devletler tarafından çatışmanın aracı haline getirildiğini söylemek, daha doğru bir tespit gibi görünmektedir.

Denilebilir ki küreselleşen dünyada medeniyetlerarası diyalogun çatışmayı incelemesi doğaldır. Çatışmadan çok diyalog imkanları ve gerekçeleri bulunmaktadır.

Küreselleşme, bütün olumsuzluklarıyla birlikte, medeniyetleri uzaklaştırmaktan çok mecburen de olsa yakınlaştırmaktadır. Bu bağlamda günümüz dünyasında küreselleşme süreci ile, ekonomi ve kültürler arasında gözlemlenen türden hızlı bir entegrasyon süreci ile birlikte, medeniyetler arasındaki sınır hatlarının birbirine karıştığı, eski medeniyetlerin artık dağıldığı ve dolayısıyla bugün tanık olunan şeyin, medeniyetlerarası çatışmanın değil, olsa olsa medeniyet olgusunun kendisinin erimesi olduğu da iddia edilmiştir.⁴³

2. 4. MEDENİYET VE ŞİDDET

Medeniyetlerarası çatışma tezini eleştirirken medeniyet-şiddet ilişkisine değinmek işlevsel olabilir.

Esasen çatışmanın veya savaşın temelinde genellikle sahip olmak, iktidar olmak, güç elde etmek, saldırıları önlemek ve savunmak yatmaktadır. Bu kaynaklardan gelen çatışma bir şiddet biçimi olduğu için şiddet-medeniyet ilişkisine de bakmak gerekmektedir.

Şiddet, genel anlamda her türlü kabalığı, sertliği, yumuşak karşıtlığını, zarar vermeyi, hak çiğnemeyi ifade etmektedir.⁴⁴ Şiddette saldırganlığın varlığı sözkonusudur. Şiddet fiziksel olabildiği gibi psikolojik ve sembolik veya metaforik de olabilir.⁴⁵

Saldırganlığın insanda doğal bir dürtü olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.⁴⁶ Fakat saldırganlığın insanda doğal bir dürtü olduğu görüşü, tartışmalı bir görüştür. İnsanda doğuştan doğal olarak var olanın, saldırganlık dürtüsü değil, tehlikeye karşı savunmaya geçme dürtüsü olduğu görüşü daha tutarlı görünmektedir. Durum bu ise, insanlar, toplumlar, devletler, kültürler ve medeniyetler arasındaki çatışmaları neyle izah etmek gerek? Her halükârda şiddet eylemciliğinin insanın doğuştan gelen bir özelliği olmadığı⁴⁷ söylenebilir. Şiddetin, şiddet eylemlerinin, çeşitli psikolojik, sosyolojik, siyasal, kültürel vb. sebep ve boyutlarından bahsedilebilir. Sonuçta çatışma, insanların yaptıkları pek çok davranışlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve saldırganlığı besleyen de çatışmalardır.⁴⁸

⁴³ Elizabeth Özdalga, "Medeniyetlerin Sonu", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , ss. 159-163

⁴⁴ Bkz. Yavuz Erten-Cahit Ardalı, "Saldırganlık, Şiddet ve Terörün Psikososyal Yapıları", Cogito, Kış-Bahar, 1996, s. 143

⁴⁵ A. e. , ss. 33-46

⁴⁶ Y. Erten-C. Ardalı, age., ss. 143-163; Konrad Lorenz, "Saldırganlığın Spontanlığı", Çev. Müjgan Şahinoğlu, Cogito, Kış-Bahar 1996, ss. 165-168; İbrahim Balcıoğlu, Şiddet ve Toplum, Bilge Yay. , İstanbul 2001, ss. 36-47

⁴⁷ A. e. , s. 37

⁴⁸ Norbert Elias, "Şiddet ve Medeniyet: Fiziki Şiddet Üzerindeki Devlet Tekeli ve Bunun İhlali", Çev. A. Çiğdem-L. Köker, Sivil Toplum ve Devlet, Der. John Keane, Ayrıntı Yay. , İstanbul 1993, s. 197

Şiddetin medeniyetlere ilişkin boyutlarına gelince, konumuz bağlamında şu kadarına işaret edelim ki çağdaş Batı medeniyetinin şiddet konusunda güven verici olmaktan uzak olduğu ve Batı modernizminin şiddeti de kendi içinde taşıdığı söylenebilir. Dünyanın çeşitli coğrafyalarında meydana gelen savaşlarda Batı'nın başat rolü ve çifte standart görünümü düşünüldüğünde bu durum anlaşılabilir.

Ayrıca günümüzde her devlet, hatta her medeniyetin, bu arada Batı medeniyetinin kendi içinde bir bakıma medenileşmiş, ince, narin, şiddet dışı davranışlar varken veya bu davranışlara oranla şiddet düşük yoğunluklu iken, medeniyetlerarası veya uluslararası arenada şiddetin daha etkili olduğu görülmektedir.⁴⁹

Aslında Huntington da kavga ve şiddetin aynı medeniyet dairesindeki devlet ve gruplar arasında da meydana geleceğini, ancak bunun medeniyetlerarası olandan daha az ve ciddi olacağını ileri sürmektedir.

Fakat belirtmek gerekir ki medeniyetlerin, medeniyetin anlam içeriğindeki medenîliği esas almaları ve dinlerin insanların şiddet aracı yapılmaması durumunda dinlerin ve medeniyet birikimlerinin katkılarıyla, medeniyetler arasında şiddetin ve bu arada çatışma veya savaşın yerine -devletler, gruplar veya milletler arasında olsa bile- diyalogun kurulması, tarihin de tanıklık ettiği gibi mümkündür ve de gereklidir.

Bu bağlamda medeniyetlerarası diyalogda dinin yeri üzerinde durmak yararlı olabilir.

2. 5. KÜRESELLEŞME, MEDENİYETLERARASI DİYALOG VE DİN

Küreselleşme çerçevesinde medeniyetlerarası diyalog fenomenine yaklaşırken -dine dayalı medeniyetlerin var olup olamayacağı⁵⁰ tartışmasına girmeden-, dinin merkezi ağırlık noktasını oluşturduğunu⁵¹ görmezlikten gelmek mümkün değildir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında sekülerleşme teorisyenleri tarafından dillendirildiği gibi dünyanın büyüünün bozulmadığı, dünya toplumlarının gittikçe dünyevileşmediği ve gittikçe de dinin toplum sahnesinde geri plana düşmeyeceği, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren anlaşılmaya başlanmış ve bugün itibarıyla de iyice anlaşılmış bulunmaktadır. Özetle denilebilir ki modernleşme ile birlikte sekülerleşmenin toplum katmanında egemen olacağı tezi yanlışlanmıştır. Sekülerleşme etkili olsa bile büsbütün sekülerleşmiş bir dünyada yaşadığımız doğru değildir.⁵² Huntington'un da zikrettiği gibi dünyanın sekularizasyondan uzaklaşması, yirminci yüzyılın sonlarındaki hayatın egemen gerçeklerinden biridir.⁵³ Dinin dönüşü, Tanrı'nın intikamı, Tanrı'nın rövanşı,

⁴⁹ "Aynı m. ", s. 201

⁵⁰ Bkz. Binnaz Toprak, "Medeniyetler, Din ve Çatışma", Medeniyetlerarası Diyalog –18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. , İstanbul ty. , ss. 132-137

⁵¹ M. G. S. Hodgson, age., ss. 26, 27

⁵² Bkz. Peter L. Berger, "Secularism in Retreat", National Interest, Kış, 1996/1997, ss. 3-12; P. L. Berger, "From the Crisis of Religion to the Crisis of Secularity", Religion and America: Spirituality in a Secular Age, Ed. M. Douglas-S. M. Tipton, Beacon, Boston 1983, ss. 14-24; Jeffrey K. Hadden, "Toward Desacralizing Secularization Secularization Theory", Social Forces, cilt: 65, Yıl: 1987/3, ss. 587-611; Robert N. Bellah, *Beyond Belief, Essays on Religion in a Post-Traditional World*, Harper-Row, New York 1970, ss. 237-257; Rodney Stark, "Secularization, R. I. P. ", The Secularization Debate, Ed. W. H. Swatos-D. V. A. Olson, Rowmon-Littlefield, New York 2000, ss. 41-66; William H. Swatos-Kevin J. Christiano, "Secularization Theory: The Course of a Concept", The Secularization Debate, Ed. W. H. Swatos-D. V. A. Olson, Rowmon-Littlefield, New York 2000, ss. 1-20; David Martin, "The Secularization issue: prospect and retrospect", The British Journal of Sociology, Çslt: 42/3, Eylül 1991, ss. 465-474; Roberto Cipriani, *Sociology of Religion*, İngilizce'ye Çev. Laura Ferrarotti. Aldine De Gruyter, New York 2000, ss. 167-179

⁵³ Hungtinton, "a. g. m. ", tümü

kutsalın dönüşü gibi ifadelerle tespit edilen dinî canlanmanın, etkili bir şekilde gerçekleşmekte olduğu söylenebilir.

Bu tespiti yaptıktan sonra sosyal bilimcilerin, özellikle de sosyologların da ifade ettikleri gibi dinin, en önemli işlevlerinden birinin çatışma değil, diyalog, toplumsal bütünleştirme, kaynaştırma, uzlaştırma olduğunu⁵⁴ hesaba katarak küreselleşmenin olumsuz ve yıkıcı etkilerini etkisizleştirmede ve medeniyetlerarası diyaloğun geliştirilmesinde başat bir rol oynayabileceği söylenebilir. Esasen dinlerin evrensellik özelliği ve iddiaları da bunu doğrulayacak niteliktedir. Huntington'un da ifade ettiği gibi, din, "medeniyetleri birleştiren, milli sınırları aşan bir kimlik ve ümit temeli sağlıyor."⁵⁵

Dinler, evrensellik özellikleriyle küreselleşmenin olumsuzluklarını ortadan kaldırılabılır, modern seküler değerlerin parçalayıcı, çatışmacı, kavgacı nitelikleri yerine barışçı, gerçekliği meşrûlaştırıcı, bütünleştirici, ortak-genel geçer ilkeler getirici ve diyalog oluşturu nitelikleriyle medeniyetlerarası diyalogta etkin bir işlevselliğe sahip olabilir.

Dinin güçlü sosyal etkinliğine bakıldığında, dinin yok sayıldığı veya belli özel alanlara sıkıştırılmak istendiği ya da dikkate alınmadığı bir küresel dünyada diyaloğun gerçekleşmesi, olumlu sonuçlar getirmesi olası görünmemektedir.

Kaldı ki sosyolojik olarak konuşmak gerekirse, medeniyetlerin en önemli temel unsurlarından birinin din olduğu söylenebilir. Bünyesinde dinin olmadığı bir medeniyetin varlığından bahsetmek çok zordur. Kültür ve medeniyetlerin farklılaşmalarında, din farklılıklarının rolü ve etkisi görmezlikten gelinemeyecek kadar açıktır.⁵⁶ Farklı dinlere sahip olan toplumların aynı medeniyet çatısı altında bulunmaları, aynı medeniyet paylaşımları,⁵⁷ sosyal gerçeklik açısından çok tartışmalı olmakla birlikte farklı medeniyete mensup insanların veya farklı medeniyetlerin, dinlerinin aktif rolleriyle diyalog geliştirebilmeleri, birbirleriyle, anlama düzleminde iletişim kurabilmeleri mümkündür.

Ayrıca bu noktada dinin globalleşme çerçevesindeki durumu veya konumu üzerinde de durulmalıdır. Globalleşme etrafındaki tartışmalarda dinin konumu, genellikle ihmal edilse de son zamanlarda ele alınmaya, gözlemlenmeye başlanmıştır. Evrensel dinler açısından globalleşmenin önemli anlamlar taşıdığı bilinmektedir.

Fonksiyonel din kavramı açısından konuya yaklaşıldığında dinin, özellikle sosyal kontrol, anlam problemi, meşrûlaştırma ve sosyal bütünleşme gibi belli bir takım hususlar bağlamında, küreselleşmede, dünya toplumlarının globalizasyonunda olmazsa olmaz bir boyut olduğu görülmektedir. Bu perspektiften, Roma Katolik Kilisesi ve İslamî organizasyonlardan Batı Budist gruplar ve Pentecostal hareketlere kadar çeşitli dinsel grupların globalizasyon süreciyle ilişkileri dikkatlerden kaçmamaktadır.

Evrensel dinlerin, evrensellik özelliklerinden yardım alarak, dünya çapında çeşitli isimler altında örgütlendikleri, teknolojinin imkanlarından sonuna kadar faydalanarak bütün bir dünyada faaliyetler yürüttükleri gözden kaçmamaktadır. Bu bağlam-

⁵⁴ Bkz. Emile Durkheim, *Din Hayatının İbtidâî Şekilleri*, Çev. Hüseyin Câhid, c. 1-2, Tanin Matbaası, İstanbul 1923; Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993; P. L. Berger, "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi Yazıları*, Çev. Adil Çiftçi, Anadolu Yay., İzmir 1999, ss. 71-136

⁵⁵ "Aynı m.", tümü

⁵⁶ A. Küçük, "Dinlerarası Diyaloğa Niçin İhtiyaç Vardır?", *Dini Araştırmalar*, c. 1, Sayı: 1, 1998, s. 35

⁵⁷ Bkz. Z. Gökalp, age., ss. 236-237, 248-251 vd.

da The World Parliament of Religions, the Vishwa Hindu Parishad (Dünya Hindu Organizasyonu), the Church of Scientology gibi organizasyonlar zikredilebilir.⁵⁸ Ayrıca çeşitli dinî demek veya vakıfların ulusal ve yerel sınırları aşarak dünya çapında kültürel, ekonomik vb. faaliyetler yürüttükleri de bilinmektedir.

Dünya dinlerinin evrenselliği, küreselleşme çerçevesinde en çok gündeme alınan ve tartışılan hususlardandır. Bilindiği gibi evrensel dinler, zaten bütün insanlığı, bütün bir dünyayı, dünya toplumlarının tamamını muhatap alan, tüm dünyaya hitap eden, bütün insanlığa mutluluk çağrısı yapan dinlerdir. Dolayısıyla küreselleşme, kelimenin evrensellik anlamında yeni bir şey değildir. Ancak tabii ki küreselleşme, evrensellik anlamının ötesinde başka anlamlar ve imalar da taşımaktadır. Başka bir ifadeyle dinlerin evrenselliğiyle modern küreselliğin evrensellik anlayışı aynı değildir; dünya dinlerinin evrensel anlamında globallik iddiaları ile globalizmin globallik iddiası aynı anlam içeriklerine ve aynı fiilî duruma sahip değildir.⁵⁹ Tarihsel olarak ikisinin benzeştiği, hatta örtüştüğü durumlar olsa bile, globalizmin insanlar için büyük olumsuz imalar taşıdığı bilinmektedir.

Her hâlükârda küreselleşme, dünya dinlerinin evrensellik özelliklerinin daha bir güçlenmesinde etken olabilmektedir. Küreselleşmenin sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik vb. hemen hemen bütün boyutlarında dinler, var olabilmekte, varlık gösterebilmektedirler. Küreselleşmenin, sosyal hayatın çeşitli yönlerini içine alması ölçüsünde -uzmanlaşma ve kurumsallaşmayı ortadan kaldırmaksızın- dinlerin de hayatın çeşitli yönleri üzerinde etkili olacağı veya olabildiği söylenebilir.

Ayrıca küreselleşmeye paralel veya tepkisel olarak yerelleşmenin kendini daha güçlü bir biçimde gösterdiği durum veya yerlerde dinî canlanmanın varlığından da söz edilebilir. Dinin, insanların sosyal kimliklerinin oluşumunda, hatta yerel ve millî kimliklerin oluşumunda etkili bir işleve sahip olduğu hesaba katıldığında küreselleşmeye tepkisel durumlarda dahi dinin sahneye çıkabildiğinden bahsedilebilir.

Bu noktada bütün bu söylenenler de göz önünde tutularak denilebilir ki globalleşmenin olumsuzluklarının nötürlenmesinde ve medeniyetler arasında diyalogun tesis edilmesinde dinler, önemli bir donanım ve potansiyele sahip oldukları gibi bugün itibarıyla teknoloji, özellikle de iletişim teknolojilerinden de yararlanarak işlevsel olabilirler.

Din-küreselleşme ilişkileri çerçevesinde işaret edilebilecek hususlardan biri de dinsel çoğulculuktur. Gerek dinlerdeki hoşgörü, diyalog gibi özelliklerle, gerekse küreselleşme sürecinin, çok dinliliğin vb. etkisiyle bir dinsel pluralizm söyleminin oluştuğundan söz edilebilir. Bilindiği gibi dinî çoğulculuk, çeşitli süreç veya faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmış bir fenomen olarak, toplum içinde var olan çeşitli dinî inanç ve görüşlerin serbestçe ifade edilebilmesi özgürlüğü, dinî farklılıkların hoşgörüyle karşılanması, farklı dinî grupların özgürce varlık gösterebilmelerine rıza ile bakılması anlamında kullanılmaktadır. Globalleşme süreci içinde bir global din, tek bir dinsel vizyon, tek bir dinsel dünya görüşü imkansızdır. Fakat dinlerin, bir çoğulcu bakış ürettiklerinden ve dinsel grup veya hareketlerin çoğulculuk söylemiyle diyalog, barış ve hoşgörüden bahsettiklerinden söz etmek mümkündür. Bugün dinî ifadenin modern ve global formunun, büyük bireyselleşmişlik ve özelleşmişlikler içerdiği, bir

⁵⁸ P. Beyer, "Globalization", <http://aix1.uottawa.ca/pbeyer/globalization.htm>, 2002

⁵⁹Bkz. Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yay. , İstanbul 2002, ss. 26, 129-130

görünmez din⁶⁰ anlamı ihtiva ettiği düşünülerek dinin çoğulculuğa elverişli olduğu da söylenebilmektedir.⁶¹

Her ne kadar toplumların dinlerinin tarihine bakıldığında, pek çok hoşgörüsüzlük örneğiyle karşılaşmak ve bu çerçevede, farklı dinlerin birbirleriyle, hatta bir din mensuplarının kendi aralarında pek çok çatışma, hatta savaş örnekleriyle yüzyüze gelmek mümkünse de yine dinlerin hoşgörü kaynakları oldukları ve pek çok hoşgörü örnekleri sergiledikleri de bilinmektedir.

Bugün görülebilmektedir ki globalizasyon, içinde dinin daha çoğulcu ve aynı zamanda daha birlik olduğu şartları oluşturmaktadır. Dinde lokal ve global, evrensel ve özgül, dinî formların aralarında salındığı zıt kutuplar değillerdir. Lokal din, global kontekste referansla var olmakta, global din veya global dinsel ifade biçimleri de lokal görünümüleri içermekte veya onların ifadesi olmaktadır.⁶²

Şu halde dinler bu özellikleriyle ele alındığında, globalleşme içinde önemli fonksiyonlara sahip oldukları ve en önemlisi de medeniyetlerarası diyalogda başat roller icra edebilecekleri görülebilmektedir.

2. 6. KÜRESELLEŞME, ORYANTALİZM VE DİYALOG

Oryantalizm, medeniyetlerarası diyalogta sıklıkla gündeme getirilen güven zedeleyici unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Oryantalizmin olumsuz imajı ve boyutları, ister istemez küreselleşme ile birlikte düşünüldüğünde diyalog istek ve çalışmalarında tereddütlere sebep olmaktadır. Küreselleşmede Batı'nın, en başta da Amerika'nın merkez olması, küreselleşmenin acaba oryantalizmin ve dolaşısıyla da emperyalizmin kılık değiştirmiş bir biçimi mi olduğu türünden soruların sorulmasında etken olmaktadır.

Nasıl düşünülürse düşünülün, nasıl ilişkilendirilirse ilişkilendirilsin, her halükarda küreselleşmeyle yüzleşmek, hesaplaşmak, yapılabildiği oranda onun ipini ele almaya çalışarak zararlı etki, sonuç ve boyutlarıyla mücadele etmek, hele hele İslam'ın sömürgeci ve de occidentalism olmayan evrensellik ilkesinden yardım alarak insanlığa onu yıpratmayan, ezmeyen bir küresellik kazandırmak mümkün olabilir.

2. 7. 11 EYLÜL OLAYI VE DİYALOG TARTIŞMALARI

11 Eylül 2001'de Amerika'da İkiz Kulelere vurulması olayı, Huntington'un çatışma tezini, çatışmacı söylemleri, terörizmi, "medeniyetlere yönelik terörizmi", global, uluslararası terörü, dinlerarası savaşı, "Haçlı Savaşlarını", İslâm-Hıristiyan çatışmasını, mehdiciliği veya mesiyанизmi, "kıyametçi teorileri" ve bunlara paralel olarak tabii ki medeniyetlerarası ve dinlerarası diyalogu dünya gündeminin başat maddesi haline getirmiştir.

Konumuzla bağlantılı olarak konuşmak gerekirse, 11 Eylül Olayı, medeniyetlerarası çatışmacı söylemlerin geçerliliği ve meşrûiyeti noktasında malzeme olarak değerlendirilmeye çalışılmış ve gerçekte 11 Eylül'ü müteakip gerçekleşen

⁶⁰ Thomas Luckmann, *The Invisible Religion*, 2. bs. , The Macmillan Company, New York 1972

⁶¹ P. Beyer, "Globalization", <http://aix1.uottawa.ca/pbeyer/globalization.htm>, 2002; Frank J. Lechner, "Globalization", *Encyclopedia of Religion and Society*, Ed. William H. Swatos, AltaMira Press, London-Yeni Delhi 1998, s. 209

⁶² "Aynı m. "

bir dizi olay da çatışmacı anlayışları haklı kılacak bir zeminin oluşturucusu olarak görülmüşlerdir.

ABD'nin 11 Eylül'ün hemen akabinde resmi ağzı, bilindiği gibi neredeyse İslâm terörizmi, Hıristiyan-Müslüman çatışması, Doğu-Batı medeniyetlerinin savaşı, "Haçlı Seferi"nin başlatılması gibi ifadelerde yoğunlaşmıştır. Bu söylem sonraları yumuşatılmış olmakla birlikte olaydan yine İslam coğrafyasının bir parçası sorumlu tutulmuş ve bilindiği üzere Afganistana karşı bir "operasyon" düzenlenmiştir.

Afganistan'dan sonra ABD, sorumlular arasında gördüğü Irak, İran ve Kuzey Kore üzerinde odaklanmış bulunmaktadır.

Şöyle veya böyle 11 Eylül'le birlikte bir çatışma zemini oluşturulmuş ve fiilen bir operasyon da yapılmıştır. Ancak bu olayların üzerinden biraz zaman geçtikçe, daha sakin bir yaklaşım sergilenmeye ve aslolanın çatışma değil diyalog olduğu; terörün aslında "medeniyet"e yapılmış bir saldırı olduğu, terörizmin globalleştiği ve bu globalleşen teröre karşı global savaş yürütmek gerektiği, terörün şu veya bu dinle ve dolayısıyla İslâm'la özdeşleştirilemeyeceği, dinlerde aslolanın bütünleştirme, kardeşlik ve diyalog olduğu vurgulanmaya başlanmış ve bu çerçevede de çeşitli resmî ve gayri resmî girişim ve faaliyetlerde bulunulmuştur.

Ancak belirtilmelidir ki olaylara, yapılan operasyonlara ve ortaya konan söylemlere nesnel, tarafsız bir biçimde bakıldığında Amerika ve Avrupa'nın diyalog dilendirmelerinde dahi egosentrik bir tutum, kompleks ve tek medeniyet anlayışıyla hareket ettiği gözden kaçmamaktadır. Bu durumun medeniyetlerarası diyalog çabalarını olumsuz yönde etkileceği açıktır.

2. 8. İSTANBUL MEDENİYETLERARASI DİYALOG FORMU VE DİYALOGÇU SÖYLEM

Türkiye'de daha önceki tarihlerde gerek İstanbul ve gerekse Diyarbakır'da, özellikle akademik ve entelektüel düzlemde çeşitli önemli dinlerarası, kültürlerarası ve medeniyetlerarası diyalog toplantıları yapılmış olmakla birlikte dünya çapında ses getiren en önemli toplantı İstanbul'da AB-İKÖ Ortak Formu adı altında yapılanıdır. Türkiye'nin resmî çabaları, özellikle de Dış İşleri'nin öncülüğünde Avrupa ve İslam dünyasından 70'in üzerinde ülkeden temsilcilerin katılımlarıyla 12-13 Şubat 2002'de İstanbul'da Çırağan Sarayı'nda gerçekleştirilen mezkur toplantı, medeniyetler buluşması veya medeniyetlerarası diyalog formu gibi adlarla da isimlendirmiştir.

Bu buluşmada gerek devlet adamları, gerekse düşünürlerde egemen söylem, medeniyetlerarası çatışmanın suni olduğu, aslolanın ise diyalog olduğu biçiminde olmuştur.

İfade edilmelidir ki bu toplantının yapıldığı günlerde ABD'nin Irak'a vurması ihtimalinin güçlü olması sözkonusuydu ve İran ile Kuzey Kore de Amerika'nın hedefleri durumundaydı. Ayrıca global terörle mücadele adına İsrail var gücüyle Filistinlilere vuruyor, Rusya Çeçenlere vuruyor, Çin müslümanlara, özellikle Doğu Türkistan halkına vurmaya devam ediyordu.

İstanbul buluşmasında Avrupalıların bu konulara temas etmemeleri, bunları masaya yatırmamaları, buluşmanın, Avrupa ile İslam ülkeleri arasında diyalog değil de Avrupa merkezli bir monolog olduğu biçiminde bir takım yorumların konusu olmasına neden olmuştur.

Fakat her halükârda böyle bir toplantının resmî düzeyde hem de İstanbul'da yapılmasının, diyalog adına önemsenmeyecek bir konu olmadığı, diyalogçu söylem adına küçümsenemeyecek çok önemli sembolik anlamlar taşıdığı açıktır.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bugün küreselleşmeden ayrı değerlendirilemeyecek olan medeniyetlerarası diyalog, medeniyetler çatışması tezlerine rağmen öne çıkmakta, uluslararası, dinlerarası ve medeniyetlerarası düzlemde çeşitli çabaların, toplantıların, hareketlerin merkezî konusunu teşkil etmektedir.

Bu derece önemli bir olay olarak kendini gösteren medeniyetlerarası diyalogun gerçekleşmesinin her halükârda bir takım öngereklilikleri bulunmaktadır. Bu gereklilikler çerçevesinde şu önerilerde bulunmak mümkündür:

1. Medeniyetlerarası diyalogun en önemli şartı, öncelikle her medeniyetin ve bu arada İslâm medeniyetinin kendi içinde kapsamlı ve derinlikli bir diyaloga gitmesi, şiddet ve çatışmaya meydan verecek tutum ve davranışlardan kaçınmasıdır.

2. Diyalog ilişkilerinde, siyasî, kültürel vb. gizli bir takım gayeler güdülmemeli, ölçü samimiyet, güven ve içtenlik olmalıdır. Diyalog ilişkilerinde objektif olmalı, tarafsızlığı mümkün mertebe elden bırakmamalıdır.

3. Açıklık ve şeffaflık ilkesiyle hareket edilerek amaç karşılıklı konuşarak tanışma ve anlaşmanın zeminini hazırlamaya gayret etmek olmalıdır. Bu ilke çerçevesinde öncelikle medeniyetler, cemaatler, kültürler tanınmalıdır. Yani medeniyetler, öncelikle birbirlerini tanımaya çalışmalıdırlar. Ayrıca kritik düzeyde ve eksiztansiyel düzeyde diyalog kurulmalıdır.⁶³

4. Diyaloglarda toleransın da ötesine geçecek biçimde içtenlikli ilişkiler geliştirilmelidir.

5. Diyaloglarda aşağılık, büyüklük, üstünlük gibi bir takım komplekslerden uzak bir biçimde gayet kendinden emin ve mütevazî bir tavır ortaya konmalıdır.

6. Diyalogun gerçekleşebilmesi için farklılıkların kabul edilmesi şarttır. ⁶⁴ Farklılıklar kabul edilmeli, benzerlikler vurgulanmalıdır. Diyalog, zaten farklılıklar gerçeğinden doğmaktadır. Herkes aynı şekilde düşünüp yaşasaydı diyaloga gerek kalmazdı. Şu halde diyalogun gerçekleşmesi için tarafların birbirlerini var kabul etmeleri zorunludur.

7. Çoğulcu bakış açısının ilişkilere egemen olması gerekir.

8. Diyalog sürecinde bütün medeniyet mensupları, özellikle insan hakları konusunda çifte standart bir yaklaşımı terkederek herkese karşı eşit muamelede bulunmayı ilke edinmelidirler.

9. Diyalog çalışmalarını uzman kişi ve kadrolar yürütmelidir.

10. Diyalog çalışmaları, hiçbir surette istismara konu edilmemelidir.

11. Diyalog çalışmalarının da tarafların birbirlerine güven vermeleri bir zorunluluk olup özellikle Batı, medeniyeti batılılaşmayla, batı kültürünü empoze etmeyle özdeşleştirmedine dair güvence vermelidir. Diyalog, tarafların birbirlerinin varlıklarını kabullenmeleriyle olabilecek bir şeydir. Empoze yoluyla diyalog ve barışın ger-

⁶³ M. Aydın, "Medeniyetler Çatışmasını Tartışmak", ss. 35-42

⁶⁴ Mithat Baydur, "Küreselleşme ve Sivil Din", *Medeniyetler Çatışmasından Diyaloga*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yay. , İstanbul 2000, ss. 99-104

çekleşmesi mümkün değildir.⁶⁵ Bu bağlamda işaret edilmelidir ki diyalog çalışmalarının başarılı olması ve mesafe kat etmesi için Batı ve ABD, küreselleşmenin, oryantizm ve emperyalizmin yeni bir versiyonu olmadığını ispat etmelidir.

12. Buna bağlı olarak diyalogun gerçekleşmesi için Batı, kendisinden başka da medeniyetler olduğu gerçeğini gözardı etmeyerek onlarla eşit şartlarda yüzyüze gelmeli, küreselleşmenin desteğinde kendi değerlerini diğer medeniyetlere dayatmamalıdır. Diyalog, ancak eşitlik anlayışı çerçevesinde olabilir.

13. Medeniyetlerarası diyalogun gerçekleşmesinde önemli hususlardan biri de medeniyetler alanında ortak çalışmaların, medeniyetler çalışmalarının yapılmasıdır.

14. Medeniyetlerarası diyalogda en önemli şartlardan biri de, medeniyetlerin en önemli unsurlarından olan dinlerin medeniyet kurma ve diyalog oluşturma potansiyellerinin önünün açılmasıdır. Kaldı ki medeniyetlerarası diyalogun sürdürülmesinde dinlerin bütünleştirici işlevi dikkate alındığında dinlere büyük bir ihtiyaç bulunduğu anlaşılmaktadır.

15. Diyalogda en önemli hususlardan, belki de ilk sıralarda yer alması gereken maddelerden bir diğeri de medeniyet mensuplarının birbirlerini tanımlamada kullandıkları kavram veya ifadeleri yeniden gözden geçirmeleri, iki dillilikten çıkarak hem kendi içlerinde hem de kendi aralarında birbirleri için kullandıkları ifadelerin tutarlı ve yapıcı olmasına dikkat etmeleri hususudur.

⁶⁵ A. Davutoğlu, "Medeniyet ve Gelecek Perspektifi", s. 196